

ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2'373.7

С. А. Ганжа

АКСІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У МОВІ ЕПІСТОЛЯРНИХ ТЕКСТІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Епістолярна спадщина Т. Г. Шевченка становить значний інтерес не лише в історико-культурній царині, а й у власне лінгвістичній. Найкращі зразки епістолярію унікальні своїм темпераментом, манерою ведення писемної розмови зі співрозмовником, системою фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, епістолярний стиль, трансформація фразеологізмів, аксіологічно орієнтовані фразеологічні одиниці.

Эпистолярное наследие Т. Г. Шевченко представляет значительный интерес не только в историко-культурной области, но и в лингвистической. Лучшие образцы эпистолярия уникальны своим темпераментом, характером ведения письменного разговора с собеседником, системой фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица, эпистолярный стиль, трансформация фразеологизмов, аксиологически ориентированные фразеологические единицы.

The article is devoted to Taras Shevchenko's epistolary heritage. This aspect arouses a considerable interest not only in a historical and cultural area, but also in a linguistic one. The article goes on to say that the best examples of the epistolary is unique in its character, peculiarities of written conversations and a set of phraseological units.

Keywords: phraseological unit, epistolary style, phraseology transformation, axiologically oriented phraseological units.

У сучасній лінгвістиці значний інтерес викликає семантика фразеологізмів і закономірності їх вживання в процесі організації висловлювання, що пов'язано із загальною тенденцією наукових студій – розробкою моделей мовного синтезу.

Серед вагомих досліджень з української фразеології потрібно виділити праці таких науковців як М. Ф. Алефіренко [2], Н. Д. Бабич [3], В. М. Білоноженко [5], І. С. Гнатюк [9], М. П. Коломієць [10], К. І. Мізін [11], І. С. Олійник [12], Ю. Ф. Прадід [13] та ін.

В українському мовознавстві визначено обсяг фразеології, розроблено основні концепції (Л. Г. Авксентьев [1], Л. Г. Скрипник [14], В. Д. Ужченко [16] та ін.); створено низку фразеологічних словників, авторами яких є Н. О. Батюк [4], І. О. Вирган, М. М. Пилинська [6], С. А. Ганжа [7], М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський [10], І. С. Олійник, М. М. Сидоренко [12], Г. М. Удовиченко [15] та інші).

Проте, на нашу думку, цього недостатньо для виявлення тенденцій розвитку й формування функційних норм у вживанні фразеологізмів та для теоретичного обґрунтування відповідних рекомендацій із проблем текстотворення і слововживання всього фразеологічного матеріалу.

Саме тому *метою* нашого дослідження є вивчення традицій функціонування фразеологізмів та їх розвиток у сучасному мовленні. Науковий пошук здійснено на матеріалі приватних листів Т. Г. Шевченка, де автор розкривається повніше та глибше, дає вихід тим засобам текстотворення, які стримував, приховував від великої аудиторії в художніх творах.

Епістолографія Т. Г. Шевченка у кращих своїх зразках має історико-культурне значення, до неї частіше звертаються представники найрізноманітніших галузей науки: літературознавства, філософії, психології, методики літератури. Листування письменника є не менш важливим і для мовознавчих студій, адже листовна спадщина поета своїм корінням глибоко входить у живомовну стихію українського народу: основні мовні джерела письменник черпав із скарбів фольклору й живої розмовної мови. Отже, саме в листах якнайчастіше спостережено народнорозмовну лексику, прислів'я, фразеологізми.

Фразеологізми в приватному листуванні найперше служать для того, щоб задовольнити потреби автора в характеристиці якогось поняття, у вираженні ставлення до нього, у наданні йому належної оцінки, а також щоб викликати відповідні емоції в адресата. Цей аксіологічний аспект фразеологізмів надто важливий для епістолярних текстів.

Про аксіологічні проблеми йдеться переважно в працях філософів, логіків, соціологів. Пошуки ж науковців у галузі лінгвістичної аксіології активізувалися протягом останніх років, проте аксіологічна фразеологія, як зазначає мовознавець К. І. Мізін, усе ще залишається поза увагою сучасних фразеологів: вона належить до нової, зовсім не опрацьованої галузі лінгвістики, незважаючи на те, що фразеологізми наскрізь пронизано оцінкою [11].

«Фразеологічні одиниці виникають не стільки, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати та виражати до нього суб'єктивне ставлення», – вважає мовознавець К. І. Мізін [11]. Саме тому дібрані нами фразеологічні одиниці (далі – ФО) з епістолярію Т. Г. Шевченка розглядаємо за різними антропоцентричними напрямками. У центрі цього дослідження – аксіологічний аспект фразеологічної мікросистеми «поведінка людей».

Цікавими з наукового погляду є ФО, що передають **морально-етичну оцінку**, оскільки, указуючи на дії особи, пов'язані із закріпленими в суспільстві моральними принципами. Вони, по-перше, узагальнюють таку оцінку. По-друге, указуючи на емоційний стан суб'єкта оцінки, його ставлення до особи, ФО обов'язково містять у собі емоційно-чуттєву оцінку. Такі ФО в листовній спадщині Т. Г. Шевченка містять, зазвичай, позитивну чи негативну оцінку. До цієї групи потрібно віднести ФО: *дерти за вуха, скубти за чуб, дати березової каші, очей не спускати, спати на одне око, виводити в люди, носити на руках, дати рушники, накинути оком*.

Спеціальних праць із педагогіки Т. Г. Шевченко не залишив, але його листи насичені проблемами навчання та виховання, вони мають вагомий виховний потенціал. Так, до фразеологізмів, що презентують названі поняття, належить ФО *виводити в люди* – «допомагати, сприяти кому-небудь, створюючи умови для досягнення ним певного становища в суспільстві» [17, с. 82]. У листах Т. Г. Шевченка цей фразеологізм є регулярним, указуючи проте на різну мету чи результат оцінної педагогічної діяльності мовця. Так, в епістолі 1841 року до Л. Г. Ткаченка читаємо: *Я, бачте, хочу **вивести** його (Федота. – С. Г.) в люди, як кацап сказав; хочу всьому доброму його навчить* [18, с. 16].

Не можна не звернути уваги на ФО *спати на одне око*, що в поєднанні з ФО *будуть люде* повніше передає градацію відчуття неспокою та тривоги за виховання дітей. У листі Т. Г. Шевченко застерігає брата: *Якщо притокмив, то молися Богу та лягай спати: з хлопців **будуть люде** ... тільки треба **спати на одне око*** [18, с. 235].

Такі ФО, з усього видно, указують на дії особи, пов'язані із закріпленими в суспільстві моральними принципами, виступають узагальненням морально-етичної оцінки.

ФО *дерти за чуба* та *дерти за вуха* – близькі за значенням, окреслюючи поняття «бити кого-небудь, скубти, смикати за волосся; смикати за вуха, критикувати» [17, с. 232]. У листі до А. І. Толстої із Новопетровського укріплення Т. Г. Шевченко застерігав: *Флорен-*

тійський вигнанець **видер** би вас за **вуха** за таку чепуху [18, с. 147]. Проте в епістолі до Ф. М. Лазаревського від 22 квітня 1848 року в такої ФО не лише повністю стирається значеннєва негативна категорична оцінка, а й помітною стає авторська семантична трансформація – ‘передати вітання’ із жартівливим відтінком: *Та ще **поскубїть** за **чуб** отого ледачого Левицького і поклонїться землякам моїм в Оренбурге суцїм* [18, с. 54]. ФО *дати березової кашї* також містить елемент погрози й трактується як «покритикувати, дуже вилаяти, покарати» [17, с. 221]. Утім у листах до В. Г. Шевченка ФО, трансформуючись, набуває відтінку доброго виховного гумору: *Поцілуй за мене Васю і скажи їй, що як буде добре вчитися, то я їй і намисто, і серги, і перстень привезу, а як же ні, то **привезу березової кашї*** [18, с. 255]; *Йосипкові я думав прислати доброго сукна на штанці ... а то й **березової кашї** пришлю* [18, с. 275].

Продовжує низку ФО з морально-етичною оцінкою фразема *носити на руках* – «дуже добре ставитися, виявляти велику прихильність, увагу до кого-небудь» [17, с. 558]. У листі до Г. О. Ускова автор повідомляє: *Квартирую я поки в самій Академії, товариші-художники мене полюбили, а земляки мої щирі просто **на руках носять*** [18, с. 219].

Десять років солдатського побуту остаточно скалічили особисте життя поета. Коли новий імператор підписав указ про помилування, Т. Г. Шевченкові минав 44-й рік, проте поет почував себе страшенно старим чоловіком. Однак мріяв про створення своєї сім’ї, про дружину, поряд з якою хотів би прожити життя, свідченням чого є лист до М. О. Максимовича від 10 травня 1959 року, де Т. Г. Шевченко просить підшукати наречену, яка б не відмовилася згодом вийти за нього заміж: *А тим часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб **рушники** дбала та щоб на своєму огороді **гарбузів** не сажала. Так що ж, позичить, як на своєму не посадить. О! Бодай таки сусіди одцурались! Оставайтесь здорові, мій любий, єдиний друже! В маї або в іюні побачимось, а поки що, де набачите, що **гарбузи посажені**, то так з **коренем виривайте*** [18, с. 231]. Емоційно-експресивним центром висловлення, як бачимо, у Шевченковому листі стало майстерно обігране слово-натяк *гарбуз* у ФО *дати гарбуза*, тобто «рішуче відмовити кому-небудь в залицянні» [17, с. 204]. А вдале поєднання у ФО *дбати рушники* дало змогу авторові досягти значного градаційного ефекту, унаслідок чого морально-етичний оцінний аспект взаємодіє із психологічним та етичним.

У листі до В. Г. Шевченка, щоб виразити прохання, автор використовує ФО *накинути оком* («час від часу дивитися, поглядати на кого, що-небудь» [17, с. 526]). У тексті читаємо: *То попроси сестру Катерину і Ярину, чи не **накинуть** вони **оком** у Кирилівці яку огрядну та чепурну дівчину* [18, с. 257].

Кохання в житті Т. Г. Шевченка – чи не найболючіша сторінка, бо не мав він сімейного щастя, родинного тепла, люблячої дружини, проте жінку боготворив, у ній бачив ідеальне створіння природи, ніжну вразливу істоту. Але доля розпоряджалася з ним інакше. На шляху поета ставали жінки, кожна з яких незаслужено приносила лише гострий, пекучий біль розчарування. Однією з претенденток на шлюб з поетом була наймичка – Харитя Довгополенко, але 19-річна селянка вважала Т. Г. Шевченка занадто великим паном і через те не погоджувалася на шлюб. Та все ж майстер українського слова не втрачав надії на щасливе життя з Харитею. Ось цитата з листа до брата: *Чи Хариту ще не приходив ніхто з нагаєм сватать? Якщо ні, то спитай у неї нишком, чи не **дала б** вона **за мене рушників?*** [18, с. 239]. У листі ФО *давати рушники* позначає «згоду на одруження» [17, с. 215]. *Чи так, чи сяк, а я повинен оженитися, а то проклята нудьга **зжене мене зі світа*** [18, с. 188]. Використана ФО *зжене зі світа* в контексті адресанта виражає негативне оцінне значення всього вислову.

В іншому листі до брата Т. Г. Шевченка, послуговуючись ФО *очей не спускати* («постійно пильно дивитися на кого, що-небудь» [17, с. 854]), наказує: *А ти все-таки з **очей її не спускай**, може, ще що-небудь і буде* [18, с. 255].

У період заслання листуватися для Т. Г. Шевченка було однією з найбільших потреб, засобом не лише самовираження, а й зв'язку із зовнішнім світом. Щоб передати свій стан, свої погляди на дійсність, Т. Г. Шевченко використовує у листах ФО, що мають **емоційно-чуттєву оцінку** і водночас указують на емоційний стан суб'єкта оцінки, його ставлення до особи, яку оцінюють. За своєю семантикою такі ФО частіше мають негативне значення. До цієї групи відносимо фразеологізми: *і в сні не бачити, скуштувати меду, біс батька знає, лихий його знає, Бог його знає, чорт носить, водити за ніс, крутити голову, сидіти в печінках, матері його ковінька, піймати облизня* тощо.

З оцінним значенням осуду, обурення функціонує ФО *і в сні не бачити* («хто-небудь навіть уявити не може чогось») [17, с. 20].

У листі від 9 січня 1857 року до А. І. Толстої адресант повідомляє: *І це я називаю істинним, справжнім щастям, якого шатобріанам і в сні не побачити* [18, с. 148].

Варто зазначити, що в листі до Г. Л. Ткаченка така ФО набуває нових семантичних відтінків ‘незадоволення, небажання про щось говорити чи згадувати’, що досягається за допомогою розширення структури ФО спонукальною часткою *бодай*: *Та цур йому, минуло, бодай і в сні не бачити* [18, с. 16].

У лінгвостилістичному плані цікавою є розгорнута метафора: поряд із традиційною фразеомою в епістолярному тексті повторюються окремі її компоненти, які мають здатність набувати значення цілого фразеологізму. Так, ФО *скуштувати меду* традиційно трактується як «зазнати чого-небудь (неприємного) на власному досвіді, відчути щось самому» [17, с. 482]. В епістолі до Г. С. Тарнавського Т. Г. Шевченко нарікає: *Ви, спасибі вам, боїтесь мені розказувати про людей – цур їм, покуштував уже цього меду, щоб він скис* [18, с. 23]. Як бачимо, така трансформація ФО вносить у контекст значні оцінні елементи докору та осуду.

Згаданій модифікації зазнає і ФО *чорт несе*, яка «вживається для вираження незадоволення з приводу прибуття когось небажаного куди-небудь або чийогось-небудь небажаного відправлення кудись» [11, с. 953]. У листі до М. М. Лазаревського від 29 листопада 1857 року ФО завдяки розгорнутій метафорі набуває нового образно-метафоричного та емоційно-оцінного значення, навіть – жартівливого звучання: *Позавчора чортові не було чого робить, то він носив мене в Балахну, трохи за тридцять верств од Нижнього* [18, с. 182].

Емоційно-експресивним центром висловлення в епістолах Т. Г. Шевченка почасти стає майстерно обігране слово-натяк на широко вживаний фразеологізм *піймати облизня*, чим адресант передає відчуття досади, крайнього ступеня незадоволення – «нічого не отримати того, на що сподівався» [17, с. 849]. У листі до М. С. Щепкіна читаємо: *Та вже така моя вдача, що я замість грошей тільки облизався. Такий-то облизень і заставив мене потурбувати тебе* [18, с. 222].

Коли Т. Г. Шевченко перебував у Новопетровській фортеці, стало відомо, що до Астрахані має прибути хтось із царської сім'ї. Негайно було оголошено наказ про посилену муштру солдатів. Щоденні тривалі муштри зовсім знесилювали письменника. ФО *ледве ноги несуть, тягнуть жили* у листах яскравіше передають фізичне та моральне виснаження поета: *Із мене, тепер 50-літнього старця,*

тягнуть жили, – писав поет Б. Ф. Залеському, навіть збільшивши свій вік; *Того вечора вертався до казарми і ледве ноги тягнув* [18, с. 58].

Як синонім до аналізованих фразеологізмів функціонує ФО *не знати де дітисся* («хто-небудь дуже погано себе почуває») [17, с. 342]. Використовуючи таку ФО у приватному листі, Т. Г. Шевченко ніби просить розради в М. М. Лазаревського: *Ревматизм, цингу перетернів, слава Богу, а тепер зуби болять, що не знаю де дітись* [18, с. 48].

У 1855 році Т. Г. Шевченко захворів ще й на виснажливу малярію. У листі до Б. Ф. Залеського від 10 лютого 1855 року поет, описуючи свої фізичні недуги, уживає ФО *кістки зложити* («померти, занедужати») [17, с. 338]: *Вірши чи ні, а мені інколи здається, що я кістки тут свої зложу* [18, с. 109]. Використовуючи таку ФО, адресант передає повний відчай, втрату надії на майбутнє.

Епістолярій Т. Г. Шевченка, як жоден інший документ, дозволяє визначити емоційну домінуючу Кобзаря – людини й митця. Той внутрішній драматизм «роботи душі», розвитку його самобутньої індивідуальності може бути охарактеризований найвлучніше градацією ФО, до якої часто вдається митець. Так, у листі до Я. Г. Кухаренка 1842 року адресант ніби просить поради: *Що нам робить, отамане брате? Прать против рожна чи закопатся заживо в землю...* [18, с. 20]. Пор.: трансформована ФО *закопатись заживо в землю* та ФО-інваріант *закопатись живцем* – «нещадно покарати, призвести до загибелі» [17, с. 308].

У цьому ж листі адресант продовжує: *Лізти в халепу чи закопатись заживо в землю – не хочеться* [18, с. 20]. Тут є очевидною градація ФО *лізти в халепу* («потрапляти в неприємне становище, наражати себе на неприємність») [17, с. 436] + трансформована ФО *закопатись заживо в землю*. Така модифікація дає нове життя ФО і служить, з усього видно, для підсилення інтенсивності дії та її негативної оцінки.

Розглядаючи трансформовані ФО з психологічним оцінним значенням, потрібно звернутися до листа, адресованого М. Г. Шевченкові від 15 листопада 1839 року, де використано ФО *плакати гіркими слізьми* («гірко, невтішно плакати») [17, с. 570]. Проте адресант, модифікуючи структуру ФО методом заміни компонентів, надає ФО індивідуального значення, повідомляє про невтрачені надії на можливе щастя, поєднуючи психологічну оцінку згаданої ФО з емоційно-чуттєвою: *Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово,*

нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Кирилівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу [18, с. 10].

В одному з Шевченкових листів натрапляємо на авторську фразему *не тільки очі, серце заплакало* («переживати за когось-небудь, страждати з якогось приводу»). В епістолі до Я. Г. Кухаренка від 5 червня 1857 року читаємо: *Довго я читав твій лист, та дочитався до того, що в мене не тільки очі, серце заплакало...*» [18, с. 165]. У цій ліричній цидулі авторський вислів має помітно виражене психологічне оцінне значення, тісно переплітене з емоційно-чуттєвим.

Як бачимо, в епістолярії Т. Г. Шевченка ФО часто зазнають не лише власне семантичних та структурно-семантичних перетворень, а й аксіологічних змін: кілька оцінних значень ФО переплітаються одне з одним, досягаючи значного градаційного ефекту, у результаті чого традиційний, відомий усім вираз перетворюється на особливий, несподіваний, такий, що концентрує на собі увагу адресата.

Отже, в епістолярії Т. Г. Шевченка аксіологічні ФО використано як засіб соціокультурної ідентифікації особистості. Найчастіше такі ФО мають прагматичну оцінку, характеризуючи осіб за їхньою корисністю й потрібністю іншим людям або суспільству, подекуди – раціональну оцінку, відображаючи рівень розумових здібностей особи чи даючи інтелектуальну характеристику. Також містять морально-етичну оцінку, указуючи на риси особи, пов'язані із закріпленими в суспільстві моральними принципами. Емоційно-чуттєва оцінка таких ФО указує на емоційний стан суб'єкта оцінки, його ставлення до особи. Для підсилення оцінного значення такі ФО найчастіше зазнають семантичних та структурно-семантичних змін.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Авксентьєв Л. Г.** Сучасна українська мова : Фразеологія / Л. Г. Авксентьєв. – Х. : Вища школа, 1983. – 137 с.
2. **Алефіренко М. Ф.** Моделювання фразеосемантичної системи як лінгвістична проблема / М. Ф. Алефіренко // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 21–26.
3. **Бабич Н. Д.** Антонімія у фразеології східнослов'янських мов / Н. Д. Бабич // Українське мовознавство. – 1984. – № 12. – С. 25–32.
4. **Батюк Н. О.** Фразеологічний словник / Н. О. Батюк. – К. : Рад. школа, 1966. – 235 с.

5. **Білоноженко В. М.** Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 155 с.
6. **Вирган І. О.** Російсько-український фразеологічний словник сталих виразів / І. О. Вирган, М. М. Пилинська. – Х. : Прапор, 2000. – 864 с.
7. **Ганжа С. А.** Словник фразеологічних одиниць епістолярної спадщини Лесі Українки / С. А. Ганжа, В. В. Войтенко. – Дніпропетровськ : Пороги, 2009. – 36 с.
8. **Ганжа С. А.** Фразеологія епістолярної спадщини (на матеріалі приватного листування українських письменників-класиків ХІХ – початку ХХ століття) / С. А. Ганжа. – Дніпропетровськ : Пороги, 2011. – 192 с.
9. **Гнатюк І. С.** Фразеологічний натяк як різновид структурно-семантичних трансформацій / І. С. Гнатюк, В. М. Білоноженко // Структура і семантика мовних одиниць : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 140–143.
10. **Коломієць М. П.** Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Рад. школа, 1988. – 198 с.
11. **Мізін К. І.** Епістемологічні пошуки аксіологічної фразеології / К. І. Мізін // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 67–79.
12. **Олійник І. С.** Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – [2-е вид.]. – К. : Рад. школа, 1978. – 446 с.
13. **Прадід Ю. Ф.** Із спостережень над українською діалектною фразеологією / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–47.
14. **Скрипник Л. Г.** Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.
15. **Удовиченко Г. М.** Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1984.
16. **Ужченко В. Д.** Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
17. **Фразеологічний** словник української мови : у 2 кн. / Уклад. В. М. Білоноженко [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – 980 с.
18. **Шевченко Т. Г.** Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – Т. 6 : Листи. – С. 9–303.

Надійшла до редколегії 07.10.2015